

نگاهی به شرح «رسائل» فارسی سهروردی^۱

مژگان حمزه‌لو

موضوع کتاب، شرح رسائل سهروردی است. نویسنده قبل از آنکه به رسائل بپردازد مقدمه‌ای دربارهٔ حکمت اشراق آورده و برای فهم هر چه بهتر رسائل و پی بردن به راز و رمزها و استعارات آنها، نظریات بوعلی را بیان کرده است. سپس جهان‌بینی، اعتقادات و اصول حکمت اشراق را شرح داده و توضیحات مختصری دربارهٔ این حکمت ارائه نموده، همچنین علل رمزی بودن رسائل شیخ اشراق را نیز بررسی کرده است. پس از مقدمه، نویسنده ابتدا متن کامل رسائل را آورده و سپس به توضیح و تشریح رسائل پرداخته، و از سخنان مولانا و عطار و دیگر عرفا و فلاسفه استفاده فراوان برده است.

۱. نوشتهٔ سید جعفر سجادی، پژوهشکدهٔ فرهنگ و هنر اسلامی، حکمت و فلسفه.

ابواب و فصول کتاب

کتاب با مقدمه مفصلی درباره جهان‌بینی سهروردی و حکمت اشراق آغاز می‌شود و به دلیل این که رسائل سهروردی مملو از معما و استعاره و رمز است، مؤلف ابتدا نظریه ابن‌سینا را درباره این گونه مسائل از شرح اشارات (شرح خواجه نصیر طوسی) آورده و پس از آن به طور خلاصه جهان‌بینی شیخ اشراق را از شرح قطب‌الدین شیرازی بر حکمت اشراق ذکر کرده است. - ابن‌سینا و خوارق عادات: ابن‌سینا معتقد است هر انسانی به تصفیه نفس و تزکیه ذات خود پردازد و از نفس خود بگذرد و به حق تعالی پیوندد می‌تواند متخلّق به اخلاق الله شود. همچنین وی توصیه می‌کند اگر چنین امری را مشاهده کردید آن را تکذیب نکنید زیرا این‌گونه امور در نظام طبیعت علل و اسبابی دارد.

- جهان‌بینی سهروردی: شیخ اشراق به تصریح خود با الهام از اندیشه‌های حکمای ایران باستان و همچنین با توجه به آیات و روایات، فلسفه اشراقی خود را بنیان نهاد. (اساس فلسفه اشراق بر نور استوار است.) منشأ حکمت اشراق، فلسفه افلاطون بوده که نوافلاطونیان اسکندریه و آتن آن را به مراحل جدیدی از تکامل رساندند و بنابر نظر دانشمندان تاریخ علوم، در عهد شاهنشاهی خسرو اول انوشیروان (۵۳۱-۵۷۹م) بر اثر مهاجرت عده‌ای از فلاسفه مدرسه آتن در ایران پراکنده شد. ترجمه‌هایی که در حوزه علمی بغداد از آثار افلاطون و نوافلاطونیان صورت گرفت، وسیله جدیدی برای رواج فلسفه نوافلاطونی و اشراقی در ممالک اسلامی خاصه ایران گردید و همین میراث است که به عده‌ای از متفکران و از آن جمله به شهاب‌الدین سهروردی رسید. اما این فیلسوف تنها از افلاطون و پیروان

طریقه او متأثر نبود، بلکه چنانکه خود بارها اشاره کرده است و از بیش تر آثار او برمی آید از فلسفه متداول در ایران خاصه فلسفه متمایل به عرفان که در طریقت زردشت دیده می شود نیز استفاده کرده و این طریقه همان است که سهروردی در آثار خود از آن به طریقه خسروانی تعبیر می کند. شهاب الدین در این امر مبتکر نبوده است بلکه نخستین استاد اشراقی او افلاطون هم در آکادمیا نسبت به اندیشه های زردشت اظهار رغبت و تمایل می کرد، زیرا حکمت در شیوه حکمای قدیم ایران بیش تر جنبه ذوقی داشت تا بحث و نظر، و در این باره استفاده ای که سهروردی از اصطلاحات ایرانی بهمن، اردیبهشت، سپندارمذ، امرداد، هورخش و شهریور برای نمایاندن عقول و نفوس و قوای مفارق از ماده کرده است، قابل توجه است.

نویسنده در بررسی جهان بینی سهروردی به این مسائل پرداخته:

- تقسیم نور
- ترتیب عالم انوار
- خصوصیات انوار
- تقسیمات دیگر برای انوار مجرّده
- سریان جهات گوناگون موجودات علویه مجرّده و غیرمجرّده
- سلطان انوار مدبره علویه
- اضواء مینویه
- ارباب انواع و عنایت آنها به اصنام و طلسمات
- تأثیرات عقول و نفوس در فلکیات و ارضیات
- محرک و غیرمحرک
- ظهور آثار ارباب انواع در نوع بشر

- جبرئیل (رب النوع ناطق)

- معراج و عروج روحانی

- نزول و صعود ارواح از دیدگاه سهروردی

- تأثیر فلکیات در ارضیات از دیدگاه اخوان الصفاء

- بررسی رمزیات سهروردی

- قرآن مجید و رمزیات

- علل رمزی بودن کلمات فلاسفه: به نظر می‌رسد که رمزی بودن کلمات

فلاسفه و ارباب علوم و فنون در قرون گذشته، نوعی هنرنمایی بوده؛ هر چند

این امر ممکن است ولی عمدتاً نظر حکما در رمزی‌گویی این بود که نااهلان

و کسانی که استعداد فهم و درک حقایق و حتی تحمل شنیدن آن را ندارند

سردرگم شوند و به اهداف و نظریات آنان واقف نشوند. همچنین در

نظامات اختناق و حکومت‌های جبار اغلب رمزگویی و توسل به استعارات و

کنایات معمول و متداول بوده و شیخ اشراق در این باره می‌گوید: من اسرار

حکمت اشراق را به روشی نوشتم که هر نااهلی بدان دست نیابد.

- فردوسی و ادبیات تمثیلی و عقل سرخ

- مأخذ شاهنامه

- قهرمانان تمثیلی فردوسی: کیخسرو و افراسیاب

- فردوسی و حکمت عملی

شیخ اشراق مسلماً در تحریر پاره‌ای از رسائل تمثیلی خود، بویژه عقل

سرخ، از داستان‌های متداول بین مردم و بویژه داستان‌های شاهنامه

فردوسی الهام گرفته است و از اینرو، به خاطر روشن شدن پایه و اساس کار

او، نویسنده سیری اجمالی در شاهنامه فردوسی کرده است. به نظر

نویسنده، سهروردی به فردوسی از دیدگاه حکمت عملی نظر افکنده است و مسلماً فردوسی در تنظیم این حماسه بزرگ ناظر به این امر هم بوده است. بیش تر داستان‌های فردوسی قابل تأویل است؛ به طور مثال جنگ فریدون و ضحاک جنگ نور و ظلمت و یا جنگ رستم و افراسیات جنگ پاکی و ناپاکی و داستان خوان‌های رستم هم گویای جنگ و جدال بین نیکی و بدی است که این نمونه‌ها استعاره از هفت مرحله سیر و سلوک عرفانی است که بعدها عطار از آن به هفت وادی و هفت شهر عشق تعبیر کرده است.

– دیدگاه پاره‌ای از محققان

– تبلور دستگاه فلسفی سهروردی در داستان‌های تمثیلی او

– شهاب‌الدین و عروج روحانی

پس از پایان مقدمه، رسائل و شرح آنها آغاز می‌شود:

۱. رساله عقل سرخ، رموز و استعارات
 ۲. رساله الطیر، اشارات، رموز و استعارات
 ۳. رساله آواز پرچبرئیل، رموز و استعارات
 ۴. رساله روزی با جماعت صوفیان، رموز و استعارات
 ۵. رساله فی حالة الطفولية، رموز و استعارات
 ۶. رساله فی حقیقه العشق (مونس العشاق)، رموز و استعارات
- اصطلاحات، رمزیات، تأویلات و تعبیرات سهروردی

رساله عقل سرخ

این رساله به صورت رمز و تمثیل ذوقی نوشته شده است. توسل به رمز و استعاره و تشبیه در تمام رسائل سهروردی بویژه رساله عقل سرخ دیده

می‌شود. شیخ اشراق به طور قطع در نوشتن این رساله از داستان‌های شاهنامه فردوسی الهام گرفته است. رساله عقل سرخ با حمد و سپاس خداوند و داستان خلق آدم آغاز می‌گردد. تمامی داستان‌ها و مراحل و موانعی که در این رساله بیان شده، در قالب استعاره و تشبیه است و به سیر و سلوک روح انسان و مراحل عرفانی که برای عروج روحانی لازم است برمی‌گردد و می‌توان گفت سهروردی در عقل سرخ، انسان کامل را در نظر دارد.

مؤلف کتاب حاضر در شرح رساله عقل سرخ، علاوه بر اینکه منظور سهروردی را از تشبیهات و استعارات بیان نموده برای تفهیم هر چه بهتر این رموز، شواهدی از اشعار حافظ و منطق‌الطیر عطار، مثنوی مولوی، شرح شطحیات روزبهان و اشعار فردوسی بیان کرده، نیز آیاتی از قرآن در تأیید سخنان سهروردی آورده است. همچنین کارگاه‌های دوازده‌گانه و اسامی بروج و بیوت براساس هیئت بظلمیوسی را ترسیم کرده و توضیحاتی درباره خانه‌های ستارگان، صورت‌های شمالی و جنوبی و تقسیم بروج دوازده‌گانه از دیدگاه‌ها و حالات گوناگون و تأثیر آنان بر احوال مردمان را از اخوان‌الصفاء بیان داشته است.

رساله الطیر

از رسائل فارسی منسوب به شهاب‌الدین سهروردی که به قولی ترجمه رساله الطیر ابن سیناست. موضوع این رساله سیر روحانی شیخ اشراق و همچنین عارفان و سالکان به سوی خداست که از زبان طيور و مرغان به طریق اشاره و رمز، داستان تصفیه و تزکیه نفس را بیان می‌کند. سهروردی در

رسالة الطیر توضیح می‌دهد که چگونه بعضی از مرغان تمام مشکلات و مصائب را تحمل می‌کنند و با سربلندی به سیمرغ حقیقت می‌رسند و بعضی دیگر از راه باز می‌مانند. از این تمثیل می‌توان دریافت که انسان نیز می‌تواند از فرشته برتر شود و هم از چارپایان فروتر و پست تر گردد. نویسنده در آغاز توضیح و تشریح این رساله، ابتدا هفت وادی عرفان را که عطار در منطق الطیر به طریق زیبایی وصف نموده، آورده و به بررسی استعارات و رموز رسالة الطیر پرداخته است.

رساله آواز پرجبرئیل

منظور از آواز، فیوضات عقل فعال به نفوس ناطقه انسانی است؛ و آمده است که او را دو پراست یکی به سوی عالم خاکی که فیض می‌دهد و یکی به طرف عقول مجردة دیگر که از آنها فیض می‌ستانند. این رساله همان‌طور که از نامش برمی‌آید رمزی است و حکایت از عروج روحانی شیخ اشراق دارد که در حالت خواب برای او حادث شده است. بسیاری از اصطلاحات به کار برده شده در این رساله، جنبه معماگونه دارد و تمام این اصطلاحات و استعارات فلسفی و حکمی است به طوری که در بعضی موارد حل استعارات و تشبیهات آن دشوار می‌نماید. با این همه می‌توان گفت شیخ اشراق در این رساله بازی زیبایی با کلمات انجام داده و کلمات و ترکیبات بدیع و جدیدی به کار برده است. نویسنده سعی فراوانی در حل رموز و استعارات این رساله کرده است و در مواردی، اشعار مولانا و عطار و همچنین آیاتی را از قرآن برای تفهیم و توجیه این رساله بیان داشته است.

رساله روزی با جماعت صوفیان

این رساله نیز همانند رساله‌های قبل، جریان سیر و سلوک عرفانی و عروج روحانی شیخ اشراق را بیان می‌کند. علاوه بر این محتوای رساله شامل قواعد هیئت بظلمیوسی و چگونگی خلق سیارات و افلاک و حرکات آنهاست و اینکه ستارگان چند نوع‌اند، حالات و طبع‌های ستارگان از نظر سعادت و نحوست چگونه است و تقسیم‌بندی بروج از نظر روزی و شبی و یا نرو و ماده بودن.

نگارنده در تشریح این رساله ابتدا به بررسی رساله *بستان‌القلوب* در بیان اولین خلقت و همچنین خلقت زمین و آسمان و سپس خلق آدم و پس از این مقدمه به توضیح و تشریح رساله و توضیح و ترسیم قواعد هیئت بظلمیوسی پرداخته است.

رساله فی حاله الطفولیه

شهاب‌الدین در این رساله با داستان، تمثیلی بیان می‌کند که در ابتدای راه عرفان و سیر و سلوک قرار داشته و خود را به کودکی تشبیه کرده است که توسط چند کودک دیگر با شیخ و مریدی آشنا می‌سازد و آن شیخ الفبای عرفان را به او می‌آموزد و در این راه موانع بسیاری برای او پیش می‌آید و آن شیخ، راهنما و مرشد او در برابر این موانع می‌شود. منظور شیخ از این داستان تمثیلی این است که برای هدایت و راهنمایی انسان‌ها در سیر و سلوک، مرشد و پیر لازم است و بی‌پیر و قطب، انسان‌ها نمی‌توانند به مقصود برسند. سهروردی در بیان این مفاهیم دو داستان کوتاه و همچنین کلمات و ترکیباتی از قرآن کریم آورده که قابل تأویل است. در پایان

رساله، مسألهٔ رقص و سماءِ صوفیان را توضیح داده و هر حرکت از سماء را نماد یک چیز دانسته است.

نویسنده در شرح این رساله علاوه بر آیاتی از قرآن، از شرح شطحیات و الواح عمادی استفاده و در توضیح بعضی از تعبیرات، به گفته‌های روزبهان بقلی (م ۶۰۶ ق) و نیز ابوسعید خراز استناد کرده است و در توضیح ضوابط هیئت (احیاناً کنایه از نفوس ناطقهٔ انسانی بویژه نفس کل) از التفهیم ابوریحان بیرونی مطالبی را اخذ کرده و توضیح داده است.

رساله فی حقیقه العشق

شیخ اشراق در این رساله به شکل زیبایی سورهٔ یوسف را با استفاده از ذوق اشراقی و اصطلاحات و کلمات فلسفی تأویل کرده است. رساله با آیه‌ای از سورهٔ یوسف آغاز شده، و سهروردی در بیان این رساله بسیاری از کلمات و آیات این سوره را تأویل نموده و براساس حکمت اشراق توضیح داده است که حسن و حزن و عشق از عقل اول یا به قول او نور اول صادر گردید و حسن که منظور روح است در کالبد انسان گرفتار شد و عشق و حزن که همواره قرین یکدیگرند قصد پیوستن به حسن را کردند. در پایان رساله، جریان مبارزهٔ نور با ظلمت بیان شده و نیز جنگ و خصومت گرفتاران مادیات و دنیا با راهنمایان و بالاخره مبارزهٔ نفس اماره با نفس مطمئنه.

تأویلی که شیخ اشراق از آیات و روایات در این رساله انجام داده دلپذیر و زیباست و گره‌گشای بسیاری از اصطلاحات فلسفی. اما باید آن را نوعی بازی دلکش و جالب با الفاظ به حساب آورد.

اصطلاحات، رمزیات، تاویلات و تعبیرات سهروردی

رمزیات سهروردی قاعده و ضابطه خاصی ندارد و در هر کجا به مناسبت مقام، کلمه‌ای را به عنوان رمز و کنایه از چیزی آورده است و یکی از مشکلات فهم رموز وی همین است. به همین دلیل نویسنده پاره‌ای از اصطلاحات مشکل و رمزی را که در هر جا به معنای خاص به کار برده شده انتخاب کرده و معانی مختلف آن را با ذکر نام رساله‌ها بیان نموده است.

نشر کتاب

رسائل فارسی سهروردی، به نثری شیوا حاوی معانی فلسفی است و به طریق رمز و اشاره نوشته شده است. شیوه نگارش شهاب‌الدین در این رسائل بسیار ساده و روان است و غالب این رسائل تمثیلی و رمزی و به صورت داستان همراه با سؤال و جواب و به لحن عادی و شیوه‌ای نزدیک به لهجه تخاطب نوشته شده است. از اینرو می‌توان آنها را به مثابه نمونه‌های طبیعی از زبان پارسی قرن ششم قمری دانست که در میان مردم رایج بوده است.

روش تحقیق

نویسنده در این کتاب نظریات خود را کم‌تر بیان کرده است. در بیش‌تر موارد از سخنان فلاسفه دیگر و یا از رسائل و کتب مختلف سهروردی استفاده کرده است، مثلاً در مقدمه برای توضیح جهان‌بینی سهروردی ابتدا نظریه ابن‌سینا را آورده و سپس از زبان سهروردی و شرح قطب‌الدین در بیان حکمت اشراق و جهان‌بینی وی مطالبی نوشته است. اما در بخش رسائل، علاوه بر نظریات خود از کتب مختلف از جمله اشعار عطار و مولوی استفاده‌های فراوان برده است.